

При изучении данных документов можно выявить социально-политические, организационные проблемы того периода. Заметно противостояние крестьян аграрной политике советской власти.

Формулируя задачи, направленные на качественно новый уровень развития исследовательской проблемы, отвечающий запросам исторической науки и общества в целом, отметим следующее. При сравнительно-сопоставительном изучении тех или иных документов можно придти к такому мнению, что порой людям сложно было перестроить свое сознание, которое требовало от них новое государства. И многие не понимали какое общество они хотят построить. Все это приводило к недовольству и вооруженному восстанию.

Список литературы

1. Алланиязов Т.К. История вооруженных выступлений и повстанческих движений 1931 годов в Казахстане в новейшей литературе (2001-2021 годы. // Исторический курьер 2022. №1 (21).

2. Абылхожин Ж.Б. Инерция мифотворчества в освещении советской и постсоветской истории Казахстана // Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество. С. 256-259.

3. Сариев И. Степная трагедия: Адайское восстание 1929-1931 гг. Алматы, 2010.

Сариев И. Адайское восстание 1929-1931 гг. // Казак улт-азаттык козгалысы. Алматы, 2011. Т. 1

ХАЛЫҚ ЖАДЫНДАҒЫ 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (КУӘГЕРЛЕР КӨЗІМЕН)

Нұрпеисов Қ. Б.

Еуразия гуманитарлық институтының Т-19-01 тобының студенті

Астана қ., ғылыми жетекші:

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Өскембаев Қ.С.

Қазақ халқының ХХ ғасырда бастан кешірген талай зұлмат пен нәубеттің ең ауыры 1931-33 жылдарда болған. Ашаршылықта әртүрлі деректер бойынша халқымыздың 50-ден 75 %-ке дейіні қырылған, ал бұл дегеніңіз 3-4 миллион [1] адамдай. Мүмкін одан да көп болар... Ол тылсым жәйт бір Хақ Тағалаға ғана аян. Ашаршылықта жақынын жоғалтпаған бір де бір қазақ жоқ та шығар, ондай зобалаңды Сіздің де ата-бабаларыңыз бастарынан өткерген де болар. Мен ойлаймын егер бұл зұлмат заман орнамағанда қазақтың саны қазір 40-50 млн халыққа жетер ме еді? Әрине бұл сол уақыттағы солақай саясаттың сұрқия ісі екені айдан анық...

Алайда бұл қасірет бүгінгі күні біздің назарымыздан тыс қалып отырған секілді. Ашаршылық туралы тіс жарып, елге аян жасап жатқандар бірлі-жарым ғана: ғылыми зерттеулер, көркем шығармалар мен деректі фильмдердің саны азын-аулақ, ол туралы бірде-бір көркем фильм түсірілмеген, картина жазылмаған, мүсін сомдалмаған, елді мекендерде жазықсыз қырылғандарды қадір тұтатын ескерткіштер мен белгілер де санаулы ғана, қара жамылып, аза тұтып, құрбандық шалып, Құран бағыштап, оларды еске түсіретін белгіленген күн де жоқ. Жазықсыз қырылғандар бүгінгі күні ескерусіз, жоқтаусыз және жоқтаушысыз қалды десек те болады...

Бірақ олардың қасіреті мен жапа шеккендігі, төгілген қаны мен көз жасы, кеудеден жазықсыз ұшқан жандары мен қыршынынан үзілген өмірлері бізді – олардың бүгінгі ұрпағын – алысқа жіберер ме екен?! Олардың обалы бізге қалмас па екен?! Өткен күннің қасіретін еш елемей, біз қалайша тыншып, қаннен-қаперсіз өмір сүре алады екенбіз?! Ертеңгі күнгі ұрпақ

біздің әрекетсіздігімізді, бүткіл иісі Алашқа, бүкіл Әлемге бұл қасірет туралы жар салмай отырған немқұрайдылығымызды түсінер ме екен, кешірер ме екен, ағайын?

Біз төменде беріп отырған мақаламыздағы материалдар ҚазҰУ-дің тарих факультетінің профессоры, марқұм Қамбар Атабаев ағамыз жетекшілік еткен «32-нің зұлматы» үйірмесінің істеген жұмыстарынан үлгі ретінде алынды. Естеліктерді 1990-1991 жылдары куәгерлер аузынан жазып алғандар: Г.Байсеркеева, Амангелді Әліпбаев, Самат Ахметов, Дархан Жақсыбеков, Дина Иманбаева [2] және т.б. екен. Өткен күндердің қасіретін жария жасау ісі мұқалып қалған ұлттық рухымызды жандандыруға, асқақтатуға өз септігін тигізер деген үміттеміз. Біз қауым, қоғам болып осы іске атсалысуымыз керек. Ол үшін әрқайсымыз ұлт тарихын айқындауға аз да болса өз үлесімізді қосып, осындай жұмыстар жүргізсек деген ниетпен туындап отыр. Біздің бүгінде жанымызда сол нәубаттан аман шыққандардың ұрпақтары бар. Сол ағайындардан көзі тірісінде неғұрлым ақпараттар мен естелік деректерді көбірек жинап, қағаз беріне түсіру. Енді сол жұмыстарға арналған үлгілерді берейік.

Мақала мәтінің негізі аштықты өз көзімен көрген ел азаматтарының баяндамасы негізінде жазылды. Оқиғалар әр түрлі тарапта, әр түрлі елді мекенде және өзіндік ерекшеліктерімен жүргізілді. Төменде сол оқиғалардан үзінділер берілген.

1. Жетеу Нұрманов, 1922 жылы туған. Жаңаөзен қаласының тұрғыны: «Адамдар қара қарғалар секілді есектің етін жейтін...

– Мен, інім, қарындасым үшеуміз детдомда қала бердік. Шикі быламық жеп күндіз-түні өліп жатқан балаларда есеп жоқ. Өлгендерін детдом жанындағы ойпаңдау жерге 2-3 бел күрек қазып, бір шұңқырға бірге көме салатынбыз. Детдомның 4-5 күшігі, қара ала иті бір түнде жок болып кетті, ашыққандар ұрлап кетсе керек.

Балалар үйінің алдынан Қоңыратқа апаратын жолда кетіп бара жатып, қолдарында пышағы бар арықта отырған адамдарды көретінбіз. Олар базарлап жүрген адамның итінің, есегінің қарнына пышақ тығып, ішек-қарны шұбатылған есек құлағанда, 20-25 адамдай топ кәдімгі қара қарғалар құсап жабылып, тиген жерінен кесіп алып жататын».

2. Алтынбек Төлеков, 1916 жылы туған. Жаңаөзен қаласының тұрғыны: «Қаланы аш адамнан тазалау үшін көжеге у қосыпты...

– Ташкент қаласында босып жүрген 5-14 жас аралығындағы қазақ балалары әскерлерден қалған тамақтың қалдығына таласып, төбелесетін. Әскердегі кілең орыстың ішіндегі жалғыз қазақ мен болғандықтан, балалар «ағакелеп» терезеден телміріп тұратын.

Мен бар нанды лақтырып жіберемін. Ас пісірушілер қуып жібергенде олар ит құсап әр жерге барып шоқиып отыратын да көп ұзамай қайтып келетін. Троицк лагері жанынан өтетін «Қарасу» деген су бар еді. 1932 жылы күзде сол судың жанындағы тоғайда көп қазаққа қазан асылды.

Өзбекстан компартиясы Орталық комитетінің төрағасы Файзулла Ходжаевтың бұйрығымен көже пісіріліп, аш балаларға тамақ берілді. Көжені ішкен балалар өліп қалды. Сөйтсе, қаланы аштардан тазалау мақсатымен көжеге у қосылған екен».

3. Зәмін Сүлейменов, 1916 жылы туған. Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы «Задарья» совхозының тұрғыны: «Көметін жер болмай, өз үйлерін молаға айналдырдық...

– Жұмыс істегендерге күніне 500 грамм бидай беріп отырды. Ал колхоздың жұмысына шығатын адамы жоқ үйлерге ештеңе берілмеді. Аштықтан өлгендерді жерлеуге шамамыз келмегендіктен, үйлерінің тіреу ағаштарын өгізбен сүйретіп, үйлерін құлатып, өз үйлерін молаларға айналдырдық».

4. Дәметкен Шотбаева, 1894 жылы туған. Қызылорда облысы Шиелі ауданы «Жақаев» колхозының тұрғыны: «Өлгендер көмусіз жата беретін...

– Жұмыс істегендерге қасықтап дән беретін. Колхоз бір келі астық берсе, оның жартысын басқарма, белсенділер алып қоятын. Бас көтеру болды ма дейсің, қарағым, қайдан бас көтересің.

Үлкен адамның көбін қамады. Ұстап әкетіп, атып өлтірді. Соқыр сот деген болған ол уақытта. Өліп жатқандарға ешкім қарамайтын, көмусіз жата беретін. Аштықта өз баласын өзі суға тастағанды көрдік».

5. Рәзия Тәжібаева, 1916 жылы туған. Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Талдыөзек ауылының тұрғыны: «...Көжеге қолын тыңып жіберіп, соны талғажау ететін...

– Аш адамдар базарда таба нанды ала қашатын. Иесі артынан тұра қуса, қашып бара жатып нанды аузына тығып, шайнамай жұтып жіберетін. Біреулердің ішіп отырған атала көжесіне қолын тығып жіберіп, қашып бара жатып қолын жалап, соны талғажау ететін.

Дүкенші Толқынбай, ет алушы Исақжан сарт, дүкенші Мырсыдық сарт – осылар тоқ болды. Кейіннен халықтан қорқып, бар тамағын іше алмады сорлылар. Өкімет «продпомощь» деген бірдеңе берді. Оның өзін детдом ашып, баласы бар әйелдерге берді. Оған кім жарыған?

Қырылғанның бәрі – қазақтар.

– Көп адам сыртқа тентіреп кетті. Сырттан бізге келіп жатқандар да бар. Кімді кім біліп болғандай. Әйтеуір, қырылғанның бәрі – қазақтар. Ой, адам көп қырылды ғой. Талқанын құшақтап аштан өлген әйелдің баласы емшегін еміп жатқанын көзім көрді. Кейбіреулер баласын бесігімен тастап кетті.

Тышқан мен құрбақаны қолы жеткендер ғана жеді

– Өлгендердің бәрін Желдиірмен деген жердегі шұңқырға көме салатын. Өкіметке қарсы шығуға бәрі де қорқатын. Сіңлім Мәрзия екеуіміз әкеміздің Мақсым деген тамыр орысының үйінде жүрдік. Әйелі, балалары бар. Қазақшаға судай.

Ол кезде Шу өзенінің суы көп. Өлгі орыс өзеннен балық аулап әкелетін. Кейде бірнеше адам жабылып, оның аулаған балығын тартып алады екен. Тышқан, құрбақаны қолы жеткен адам жейтін. Адам жегендер де болды. Тек екі табан, екі алақан, екі беттің ұшы ащы болғандықтан жемейді екен.

Қалғанын жеп қояды. Орман деген байдың баласы киіз үйдің ішінде өліп қалса, біреулер үйдің уығын сындырып, әлгінің санын жеп кетіпті. Бір ішкен тамағы үшін 7 адам Ұзыншаш дегеннің басын кескен...».

6. Жұлдызай Смайылова, 1917 жылы Іледе туған: «...Еркектер тамақ үшін қатынын сатқан...

– Сол жылы қыс қатты болды. Ішуге тамақ жоқ, ел қырылып қалды. Еркектердің көбісі тамақ үшін қойнындағы қатындарын қырғыздарға сатқан. Малдың бәрін тартып алған. Ел атқұлақ, шырмауық, жажұмыр, желкек, қояншөп деген шөптерді қорек қылды. Өлең дейсің бе, әй, қайдам, есімде қалмапты:

–Оянған ұлтымыз,

Жанқияр жұртымыз.

Біз Совет құратын,

Ұйымның кілтіміз. Осылай шығар, ұмыттық қой».

7. Мауия Таскеева, 1905 жылы туған: «...Баланы жеймін деген шалға араша түсті...

– Мойынқұмға Арқадан ауып келгенбіз. Байдың қыз-келіншектері алтын-күмісті кебекке айырбастайтын. Әкем бізді далаға шығармайтын. Ештеңесін алмаңдар, алтыны өздеріне дейтін.

Кейін Жамбылға кетіп бара жатып жолда талайды көрдік. Бір шал 5-6 жасар баланы жеймін дейді. Кемпірі таласып бермейді. Ақыры кемпірі баланы алып бөлек кетті...».

8. Әлікүл Абданбаев, 1912 жылы туған: «...Өзімізге өзімізді айдап салатын...

– Біз бай баласымыз, құмда тұрдық. 1928-1929 жылдары кәмпеске жүрді. 1930 жылы әкем 3-4 күн ауырып өлді. «Халық жауы» дегенге ілікпей қалды. Өлмегенде итжеккенге кететін еді. Өкімет малды сыпырып алды. 1931 жылы Луговой, Әулиеата, Меркі жаққа қаштық. 1932 жылы қырғыз асып, Қара Балта, Пішпек, Ақсуға ауддық.

Қара Балтада өлгендерді жинап, өзекке төгіп, өртегендерін көрдік. Өзімізді өзімізге айдап салатын. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, сол ашаршылықтан тірі қалдық. Қырғызда жүргенімізде қырғыз кемпір картоп ектіреді.

Түнде барып сол еккен картобымызды қазып алып жейтінбіз. 1933 жылы ағам мені ауылға ертіп әкелді. Көрмегеніміз жоқ. Есек жедік... ұстасақ тасбақа, қарғаның балапанын жедік. Жажұмыр деген тамыржемісті жабайы өсімдік бар. Картоп сияқты. Соны отқа көміп жейміз. Көп жей берсең ол да ауру қылады...».

9. Жұмжұма Назарқұлов, 1902 жылы туған: «...Киіз, арқан, көң пісіріп, тапсақ тасбақа жедік.

– Ашаршылықта көп адам қырылды. Киіз, арқан, көң пісіріп жейміз. Тапсақ тасбақа жейміз. Ол құр шандыр болады екен. Жұмыртқасы көп болады. Біздің жұртта 5-6 үй қалған. Әлімбаи дегеннің тамына барса, іші тола бас дейді, көбі әйелдікі. Содан Бейсембай деген дәу жігітті үкімет ұстады...».

10. Сабыр Ахметов, 1920 жылы туған: «... 1932 жылы Гуляевкадан (қазіргі Мойынқұм) интернат ашылды. Оны ұйымдастырған Қазақстан басшыларының бірі Ораз Жандосов болатын. Мені сонда берді. Интернатта көп бала аштықтан әрі аурудан өлді. Өлгендерді сүйретіп апарып шұңқырға көмді. Бірде тышқан аулап жүріп бір кемпірге кездесіп қалдым. Шашы жалбырап, мені бас салғаны. Ары-бері жұлқынып, эзер босанып шықтым-ау, әйтеуір. Әйтпесе әлгі кемпірге жем болар едім».

11. Мәке Молдабеков, Алматы оязы Қаракемер ауданы Сарытау ауылында 1910 жылы туған: «...Жүсіпбек шал өлген баласын пісіріп жеді...».

– Сол кездері «Көрнектіні көрге тық, орташаны орға тық, кедейдің кеңірдегін сық!» деген ұран шықты. Ешкімді аяған жоқ. 1931 жылы Қарағанды, Балқаштан Жалаңашқа 300 түгін алып келді. Ел онсыз да аш. Берейін десе өздерінде еш нәрсе жоқ.

Солардың ішінде өздерінің аштан өлген балаларын пісіріп жегендер болды. Мысалы, Жүсіпбек деген шал өзінің аштан өлген баласын пісіріп жеген. Балаларын жұртқа орап тастап кеткендер де өте көп болды. Себебі оны көтеріп жүруге шамасы жоқ болатын».

12. Мақан Құрманқұлов, 1924 жылы туған. Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы Жаңатұрмыс ауылы: «...Біреулер сойып жеп қояды» деп мектепке жібермейтін.

– Басқалар сияқты біздің де малымызды тартып алды. Әкем Құрманды ауқатты деп айдап әкетті. Әкемнің інісі Молдағұлды Байсеркеге оқуға алып кетті. Молдағұл ол жақтан қашып келіп, жанына балаларды жинап, ұрлық, тонаушылық жолына түсті.

Молдағұл келе жатыр дегенде, бүкіл орыс, қазақ, ұйғырлар тік тұратын. Ол үкіметке де бағынбады. Сол ашаршылық кезінде біздің үйге бір орыстың сиырын ұрлап әкеліп сойып берді.

Сол сиырдың етін түнде асып жеп, күн көріп, аштан аман қалдық. Мен мектепте оқитынмын. Өзім толық болдым. Молдағұл ағам «біреулер сойып жеп қояды» деп мені мектепке жібермей қойды».

13. Загүл Молдабайқызы, 1908 жылы Қапалда Күреңбай қыстауында туған: «...Баласын бейітке тастап кеткен...».

– Аштық жылы үйде тығылып отырып тамақ ішетін едік. Базарбек деген кісінің есік алдында аштан бұратылып өліп бара жатқанын өз көзіммен көргенмін. Сол кезде адам сыйлау деген жойылған болатын.

Бір туысымыз отбасын алып бажасынікіне барса, бажасы жақтырмай, тек балдызын алып қалып, күйеуін жас баласымен кіргізбепті. Ол кісі баласын көтеріп, зираттың қасынан өтіп бара жатып, ашық тұрған бейітке баласын тастап кеткен де, өзі қаңғып жүріп өлген».

14. Өтеген Молдабаев, 1906 жылы Майбұлақ колхозы Жүзім ауылсоветінде (қазіргі Шымкент облысы Ленин ауданы Жаңабазар сельсоветінде) дүниеге келген: «...Ата-анам мені тастап қашып кетті...».

– Ашаршылық кезінде әке-шешем мені тастап, Ташкентке қашып кеткен. Сол кездерде тақиядай нан 10 сом болған. Сонымен бірге ашаршылыққа оба ауруы қосылды».

15. Әбдікәрім Тоғаев, 1912 жылы туған. Шымкент облысы Ленин ауданы Ленин селосынан: «...Бізді аман алып қалған – Тәшкен.

– Жергілікті жерден 10 пайыз адам қырылды. Бізді аман алып қалған – Тәшкен. Ал енді осы жерден Тәшкенге дейін жол бойында адамдар қырылып жататын.

Олардың көбісі ауылдан келгендер еді. Өліп жатқан адамдардың бетін жабу үшін Тұратан Қодар деген диірменшіден арпа-үн әкеліп, адамдарға азырақ ауқат беріп тойдырып, өлгендердің жүзін жасырып көмдіретін. Ескі құдыққа, шұңқырларға тастай салатын».

16. Үзімбала Оразова, 1907 жылы қаңтарда Қызылағаш (бұрынғы аты Бұқпанның күймасы) селосында туған: «...Үлкен ұлын сойып жеді.

– Бір шал қайтыс болған екен, бұрын бай болған, жерлегеннен кейінгі түні екі жас жігіт қазып алып жеген. Ақадырда елі жағынан туысымыз болған. Сол кісінің екі ұлы болатын. Бірі – 3-те, екіншісі – 6-да.

Туысымыздың көршісі: «Жейтін тамақ жоқ, балаларыңа не бересің, қалай асырайсың? Олар сені өлтіреді, не болмаса аштан бұратылып өзің өлесің. Одан да біреуін сойып жейік», – деп азғырған. Содан екеуі үлкен ұлын үйінде сойып жепті. Қанша дегенмен ет таусылып, екінші ұлын да сойып жеген екен.

Кейіннен сол кісі әйелі екеуі мосы мен шөңкені алып, дала кезіп кетеді. Бір күні Қапалға барып, жалғыз қайтып келе жатқанмын. Өзім ол кезде денелі, етті болатынмын. Сөйтсем, әлгі туысымыз (аты Ерболсын еді) қырман маңында қаңғып жүр екен.

Мені көре салып, қуалап берді. Қанша айтқанмен, адам етін жеген әлсіз болады ғой деймін, мені қуып жете алмады. Екі-үш күннен кейін ауыл адамдары Ерболсын мен әйелінің мая түбінде өліп қалғанын көріпті. Бұл оқиға наурыз бен көкек айының арасында болған еді.

Ағайынды 8 үйден мен (Үзімбала), 7 жастағы Керім, оның шешесі Қырғауыл үшеуіміз ғана тірі қалдық. Өлмейтін адам өлмейді екен, мен қара су ішіп тірі қалдым».

17. Мәжікен Сәрсенбаев, 1924 жылы туған: «...Құлқын үшін жемтік іздеп басы ауған жаққа қаңғып кетті.

– Сол кездері терезеден қарай қалсақ, көшеде өліп жатқан қазақ, жұрт оларды аттап өтеді, адам өліп қалыпты деп жатқан ешкім жоқ. Өне бойы ісіп-кеуіп, көзінің алды күлтілдеп, аяғын әрең алып бара жатқан аш-арық...

Күні-түні есік бекітулі, тірі жанды үйге кіргізу жоқ, кіріп келсе, шамасы барлары өңештен өтетінді тартып ішіп-жеп кетеді».

18. Тезекбай Құсайынов, 1927 жылы Іле өңірі Сарытауқұм деген жерде туған: «...Адам мал құрлы болмады.

– Көптеген үйлер қаңырап бос қалған. Сол үйлерден, шеңгел, ши түбінен шашылып жатқан адам өліктерін көретінбіз. Адам өлімі мал өлімі құрлы болмаған. Негізі, кісі етін жеу Ақкөлде болған.

Сол жерде өте қалың шеңгел болатын. Ортасында Бақанасқа қарай шығатын жол бар. Шеңгел түбінде бұғып жатып, 1-2 адамды ұстап алатын көрінеді. Адамды ұстағанда ойбайлайтындықтан, ол жер «Ойбайшеңгел» атанған».

Мақала соңында айтарымыз 1931-1933 жылдардағы асығыс жүргізілген отырықшыландыру мен ұжымдастыру кезіндегі ашаршылық салдарынан болған адам шығыны туралы мәселені зерттеушілер бүгінде әртүрлі бағалайды. Кейінгі кезге дейін бұл мәселеде бірінші және екінші Бүкілодақтық халық санағы (тиісінше 1926 жылғы 17 желтоқсанда және 1939 жылғы 15 қаңтарда жүргізілді) деректері бірден-бір құжат көзі болып келді [3]. Екі санақтың арасындағы уақыт ұзақтығы толық 12 жыл және бір айды құрайды.

1926 жылғы бірінші санақ қорытындысына сәйкес, Қазақ АКСР-і аумағында 3 млн 628 мың тұрғылықты халық мекендеді. Бірақ, 12 жыл өткеннен кейінгі 1939 жылғы санақта халық санының 1 млн 321 мың адамға, яғни жинақтап айтқанда 36,7%-ға азайғаны тіркелген. Тарихшы демографтардың айтуы бойынша тіпті осы цифрдың өзі азайтылып көрсетілген, демек ол факторлық талдау аясында елеулі түрде түзетуді қажет етеді деген сөз. 1930 жылдың ортасына, халықтың сандық құрамы шартты түрде тұрақты болған кезде республика аумағындағы тұрғылықты халықтың саны 4 млн 120 мың адамды құрады.

Академик М.Қозыбаевтың зерттеулері бойынша республиканың 6,2 млн тұрғынының 1931-1933 жылдары аштықтан 2,1 млн қырылды, олардың 1 млн 750 мыңы қазақтар болса, келімсек халықтың шығыны 0,4 млн адам деп негізделді [4].

Қазақстанда осы кезде басқа халықтар мен этностардың саны: украиндер – 859,4 мыңнан 658,1 мыңға, өзбектер – 228,2 мыңнан 103,6 мыңға, ұйғырлар – 62,3 мыңнан 36,6 мыңға азайғанын да айтқан жөн. Ауыр тағдырға тап болған осы халықтардың өкілдері

үйреніскен жерін тастап, азық-түлікке қатысты қолайлылау аудандарға – Сібірге, Өзбекстанға кетуге мәжбүр болды [5].

Сонымен, соңында айтарымыз өткен ғасырдың 30-40 жж ашаршылықты ресми түрде мойындап, тарихи бағасын беретін уақыт келді. Қанша күтуге болады. Ұлтымызға үлкен нәубет әкелген бұл қылмысты ешқашан ұмытпауымыз керек және ешқашан болдырмайық дегіміз келеді.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер:

1. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное. М., 2001, с. 146.

2. Ашаршылықтағы жентүршігерлік оқиғалар. Куәгерлер көзімен. Естеліктер ҚазҰУ-дің тарих факультетінің профессоры Қамбар Атабаев жетекшілік еткен «32-нің зұлматы» үйірмесінің материалдарынан алынды. Естеліктерді 1990-1991 жылдары куәгерлер аузынан жазып алғандар: Г.Байсеркеева, Амангелді Әліпбаев, Самат Ахметов, Дархан Жақсыбеков, Дина Иманбаева және т.б. https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/asharshyilyiktagyi-janturshgerlk-okigalar-75617/.

3. Миллиондар қасіреті. (Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Бүркітбай Аяғанның «Аңыз адам» журналына сұхбаты). <https://history-state.kz/intervukz.php>

4. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории 1989. № 7, 18-6. (подсчеты М. Татимова).

5. Галиев А. Голод в Казахстане 1932-1933 жж. // Заря, 1989, № 11, с. 13; Қазақстандағы ашаршылық және оның демографиялық салдары. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

АЛТЫН ОРДА АҚШАЛАРЫ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)

Рамазанова Ш.

Ғылыми жетекші: PhD докторы Қоскеева Ә.М.

С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ

Электронды адресі: koskeeva@mail.ru

Астана қ.

Қазақстан тарихында Алтын Орда кезеңі шешуші орын алады. Бұл кезде қазақтарды бірыңғай этникалық қауымдастыққа біріктіруге, қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымының көптеген сипаттамаларын бекіте түсуге, мемлекеттілік бастауларының қалыптасуына, исламның біртұтас дін ретінде бекуіне алып келген күрделі және қалыптан тыс процестер болды.

Ол кез туралы тарихи мағлұматтар түпкі бастаулардың үлкен тобында сақталған. Және сонымен қатар олардың ішінде Алтын Орда ақшаларында кеңінен таралған нумизматикалық материалдар ерекше орын алады. Алтын Орда тарихы жөніндегі жазба көздері аясының шектеулілігі салдарынан олар осы мемлекеттің экономикалық және саяси өмірін қайта қалпына келтіруде маңызды орын алады.

Алайда Алтын Орда мемлекетін құраған бірқатар аудандарда сол кездің ақшаларын табудың таралуы әзірге біркелкі емес. Сол себепті Орал археологтарының Батыс Қазақстан аумағынан тапқан ақшаларының өте жоғары ғылыми маңызы бар.

Қазына,көмбе... Осы түсініктердің өзі құпиялықты, өз қожасынан басқа ешкімнің назарына ілікпейтін жерге жасырылған аса бір қымбат дүниені білдіретіндігі кездейсоқ емес. Бір кезде теңіз қарақшылары, тонаушылар немесе көпестер адам аяғы баспайтын аралдарға, жер астындағы қараңғы қапастарға, қорғандардың астына, шіркеулер мен замоктардың қирандыларына, тылсым көлдердің жағаларына немесе әулие ағаштың түбіне көміп кеткен өлшеусіз байлықтар туралы естіген адамның көңілі қобалжымай, бей-жай қалуы некен-саяқ